

Děti jako válečná pracovní síla

Legislativa a dětská práce

Válka a s ní spojená strádání přinutily děti podílet se na hospodářském zajištění rodiny ve větší míře, než tomu bylo dříve. Samotná práce dětí nebyla žádnou novinkou – k vydatné pomoci doma, na poli, v dílně či v obchodě byla odjakživa vedena většina chlapců i dívek, ještě než odrostli dětským střevíčkům, své pracovní povinnosti měly i děti v privilegovaném sociálním prostředí. Především v zemědělství byla pomoc dětí běžná; jak vypovídají školní a obecní kroniky, neustala ani v době, která již specifika dětského věku respektovala a místo dětí viděla jinde než na poli nebo na pastvě. Podle svědectví kronik ještě na začátku 20. století chodily už od jara docela malé děti trhat kopřivy pro housata, která také pásly. Když trochu odrostly, staraly se o mladší sourozence, děvčata chodila na trávu, trhala řepný list, chlapci pásli dobytek a pomáhali při polních pracích. Teprve když v listopadu všechny polní práce skončily, zlepšila se školní docházka. Jen do jara...⁴¹³

V období industrializace se objevila jako nový fenomén dětská práce v továrnách a brzy vzbudila pozornost ekonomů, filantropů i sociologů. Jeden z prvních, kdo se touto otázkou zabýval, byl Friedrich Engels v práci *Postavení dělnické třídy v Anglii*; vznikla během autorova studijního pobytu v Londýně v letech 1842–1844. Vyšla roku 1845 v Lipsku a Engels v ní věnoval dostatek prostoru nelidským podmínkám dětské práce, dětské potulce i negramotnosti. Jen o něco méně alarmující situace panovala v průmyslových oblastech střední Evropy – rakouské země nebyly výjimkou.

Z ekonomických, sociálních a demografických důvodů a také pod tlakem vzdělané veřejnosti se v průběhu 19. století – nejprve ve vyspělejších

zemích – začala prosazovat opatření upravující pracovní podmínky všech zaměstnanců, přičemž se začalo přihlížet i k jejich kategoriím dle pohlaví a věku. V habsburské monarchii došlo roku 1842 k úpravě maximální pracovní doby nezletilých: pro děti od devíti do dvanácti let na deset hodin, pro dvanácti až šestnáctileté na dvanáct hodin denně. Nařizeny byly též povinné přestávky. Další úpravu přinesl živnostenský řád z roku 1859, který se týkal nejen malých živností, ale i továren.⁴¹⁴ Upravoval obecné podmínky hospodářského života a stanovil do značné míry liberální zásady pro jeho rozvoj, navíc věnoval pozornost pracovním silám. „Mladistvé pracovníky pomocné“ vymezil dosaženým šestnáctým rokem věku (§ 93), ale ještě mezi nimi rozlišoval. Děti před dokonáním dvanáctým rokem nesměly být k pravidelnému živnostenskému zaměstnání (v dílnách, obchodu, továrnách) využívány vůbec, „mladiství“ mezi dvanáctým a čtrnáctým rokem mohli být zaměstnání jen tehdy, pokud činnost nepoškozovala jejich zdraví, nepřekážela tělesnému vývoji a plnění zákonné školní povinnosti. To bylo ustanovení velmi vágní a zaměstnávání dětí mezi dvanácti a čtrnácti lety příliš nebránilo. Jejich pracovní doba nesměla přesáhnout osm hodin denně. Byla jim rovněž zakázána noční práce, tj. od osmi hodin večer do pěti hodin ráno. Zde ovšem ministr obchodu ve shodě s ministrem vnitra mohl stanovit určité výjimky. Rozlišovalo se ještě s ohledem na druh podniku a náročnost práce: děti do čtrnácti let nesměly být využívány k „pravidelnému zaměstnání v živnostenských podnicích po továrnicku provozovaných“, mladiství mezi dosaženým čtrnáctým a šestnáctým rokem směli vykonávat jen lehčí práce, které „nejsou na újmu zdraví těchto pracovníků pomocných a nepřekážejí tělesnému vývoji jejich“. I zde mohl ministr obchodu ve shodě s ministrem vnitra schválit výjimky.⁴¹⁵ K dohledu nad stále se zdokonalujícími pravidly ustavoval stát speciální orgány. Ve Velké Británii vznikla živnostenská inspekce již v polovině třicátých let, v Rakousku-Uhersku až v roce 1883.⁴¹⁶ Jejím úkolem bylo dozírat nad dodržováním zásad bezpečnosti práce a obecně zákonných předpisů v pracovním procesu.

Pomineme-li skutečnost, že živnostenský zákon periodizoval dětství zcela jinak než občanský zákoník,⁴¹⁷ je zřejmé, že práci dětí v podstatě umožňoval, a zaměstnavatelé i rodiče toho neváhali využít: roku 1908 přineslo sociologické šetření zjištění, že ze zkoumaného vzorku

107 056 dětí školního věku jich bylo 32 631, tedy 30,48 %, výdělečně činných. Ve věkové skupině 13–14 let pracovalo však již 52 % dětí, a to většinou za poloviční mzdu dělníka. Výdělečnou činností trávily zpravidla čtyři hodiny denně, výjimkou nebylo ani šest hodin.⁴¹⁸ Smutnou pravdou bylo i to, že děti pracovaly tam, kam živnostenský řád „nedosáhl“: spolu s rodiči v domácí výrobě (hlavně při výrobě bižuterie, kovových patentek, hudebních nástrojů, produktů z rákosu či proutí atd.), v zemědělství a lesnictví. Na tento závažný problém upozorňovala školská a další odborná publicistika již před válkou; k argumentu, že taková práce poškozuje zdraví dětí, brání jejich tělesnému vývoji a ohrožuje zákonnou školní povinnost, přibyl i známý fakt, že „ani zákonné úpravy nebývá dbáno“, že „živnostenský inspektoři uvádějí rok co rok časté přestupky proti živnostenskému řádu, neboť nalézají děti nižšího věku, než je předepsáno, v nej-různějších podnicích při práci“.⁴¹⁹

Využití dětí v jednotlivých oborech pracovní činnosti nebylo rovnoměrné. Jak už víme, na základě školské novely z roku 1883 směly být v měsících, kdy probíhaly polní práce, udělovány zákům tzv. úlevy. Mělo se jednat pouze o školáky dvanácti až čtrnáctileté, pravidelně však byly povolovány i dětem mladším. Někdy úlevy platily jen pro půldny, jindy pro dny celé nebo delší období, třeba i od začátku května do konce října. Rozhodovat měla příslušná okresní školní rada, ale toto nařízení bývalo obcházeno, navíc úlevy občas zneužívaly jak děti, tak rodiče: sezónní zemědělské činnosti nabízely výdělek celým rodinám, které s dětmi cestovaly za prací. Ještě na počátku 20. století pracovaly rodiny z Rakovnícka šest až sedm týdnů při jednocení řepy na Chomutovsku, Kadaňsku a Podbořan-sku, pak se vracely na několik dní domů. Následovala pomoc při žních (ty byly „naštětí“ o prázdninách), česání chmele a konečně sklizeň řepy. Děti byly nadále zaměstnávány v domácí textilní a sklářské výrobě (tam mohly vypomáhat podomácku pracujícím rodičům, což ovšem neznamená, že taková práce neškodila jejich očím či páteři a že kvůli ní nezanedbávaly školu), v uhelném a rudném průmyslu, převážně na haldách, kde pracovaly za výdělek.

O otázce práce dětí, žen a mladistvých začala již před válkou jednat poslanecká sněmovna říšské rady, ale debatu přerušila válka.⁴²⁰

Připustíme, že tato rozprava měla alespoň morální efekt: na přelomu století už vzdělaná veřejnost námezdní dětskou práci odsuzovala. Stejně se k ní stavěla vznikající česká sociologie, odmítající předčasné vtažení dítěte do pracovního procesu. Realita války však odsoudila všechny ušlechtilé teorie k dočasnému zapomnění.

Nedostatek pracovních sil

Jak víme, válka odvedla velké množství mužů do armády, a to ve všech zúčastněných státech, i když čísla nebyla zcela srovnatelná. V odvodním věku, tedy zhruba v rozmezí 18–49 let, bylo mobilizováno 81 % mužů v Německu, 79 % ve Francii, 74 % v Rakousku-Uhersku, 72 % v Itálii, 50 % ve Velké Británii, 39 % v Rusku a 17 % v USA. Celkem bylo povoláno do zbraní 65–70 milionů mužů.⁴²¹ V celoevropském měřítku šlo asi o jednu třetinu všech výdělečně činných osob. Ve válčících zemích byl tento poměr samozřejmě vyšší, například v Německu koncem války dosáhl až 55 %.⁴²²

Kvůli odvodům do armády ztrácely továrny i další velké a malé podniky mužské zaměstnance. Stali se vojáky a jako takové představovali neproduktivní prvek ve všech ohledech: bylo třeba je živit, vyzbrojit, ošatit a ubytovat a současně chyběli v civilním sektoru jako pracovní síly, jež se musely nějak nahradit. Pracovní trh čelil zcela novým podmínkám – skladba pracovních sil se změnila z hlediska kvantitativního, kvalitativního, věkového i genderového, což mělo vliv mimo jiné na produktivitu práce. Zvýšil se zejména podíl žen, ale i podíl dětské práce a zapojení osob pokročilejšího věku. Ženy se objevily ve velkém počtu na pracovištích, která až dosud byla vyhrazena téměř výlučně mužům. Vedle odvětví feminizovaných již před válkou, jako byl textilní, oděvní, potravinářský a papírenský průmysl, nacházely ženy stále větší uplatnění také v průmyslu chemickém, elektrotechnickém, kovozapracujícím, v hutnictví a strojírenství. Přibýlo učitelek a rovněž studentek na pražské univerzitě – počet řádných studentek na lékařské fakultě byl v akademickém roce 1917–1918 více než čtyřikrát vyšší než v posledním předválečném roce.⁴²³ Jako ošetřovatelky raněných se podílely na válečném dění: působily ve vojenských nemocnicích v zázemí i ve válečných nemocnicích, které vznikaly nedaleko frontové linie.

Měnila se také věková skladba námezdně pracujících. Tomu napomáhala legislativa. Předáci levicových stran a odborů s ohledem na „obranu vlasti“ přistoupili v zákonodárství týkajícím se zaměstnávání žen a mladistvých na řadu změn, změn ohledně délky pracovní doby, noční práce a práce přesčasové, pracovního prostředí atd.⁴²⁴ Nemuselo se vždy jednat o zákony nové, například v Rakousku (Předlitavsku) vláda využila zákon o válečných úkonech z prosince 1912, ovšem po vypuknutí války docházelo k upřesňování a zpřísňování dříve stanovených zásad. Již 5. srpna 1914 například vyšlo císařské nařízení opravňující s okamžitou platností úřady k jakémusi „nucenému nasazení“ soukromých osob k zajištění potřebných zemědělských prací.⁴²⁵

Ještě dále pak šlo císařské nařízení z března 1917, které vycházelo z německého vzoru. Je možno mluvit přímo o militarizaci pracovních sil i továren, které dostaly svá vojenská velitelství. Pro firmy „povolané k válečným úkonům“ to znamenalo zvýhodnění v oblasti dodávek, dopravní obsluhy a podobně, současně ale také podřízení zaměstnanců vojenské kázní, jejíž narušení se řešilo vojenskými kázeňskými tresty nebo až pohnáním před vojenské soudy.⁴²⁶

Pracovní mobilizace dětí: zemědělství a průmysl

Od léta roku 1914 nabývala dětská práce na významu, který rostl s každým dalším rokem prodlužující se války. K pracovnímu vyžití dětí docházelo v řadě oborů: zvýšilo se jejich nasazení v zemědělství, v řemeslech, pomáhaly v obchodech. Více času vyžadovala jejich pomoc v rodině, kde zastupovaly matku, či výdělečná práce pro cizí domácnosti, kde mohlo jít jak o práci příležitostnou, tak o pravidelné zaměstnání. A zcela nově došlo k pracovní mobilizaci dětí ve školách, kde jejich nasazení, vysvětlované jako služba vlasti, dosáhlo mimořádných rozměrů, a to na úkor vyučování i volného času žáků.

Na venkově, kde, jak už bylo řečeno, měla dětská práce dlouhou tradici a byla do značné míry samozřejmostí, se po vypuknutí války situace v tomto ohledu ještě zhoršila. Učitelské kruhy, trvající na včasném zahájení prvního válečného školního roku, striktně odmítly snahu „čekati na zakončení polních prací“, které tu a tam vyvstávaly, a poukázaly na „nadbytek zemědělského rolnictva a velký počet nezaměstnaných“,⁴²⁷ což byla sice pravda, ale platila jen pro sklizeň roku

1914. V dalších letech začaly být na děti kladeny větší nároky ze dvou důvodů: jednak velká část mužů – hospodářů a zemědělských dělníků – odešla do armády, jednak vzrostly nároky na potravinářskou výrobu, včetně zemědělské prvovýroby, protože bylo třeba zásobovat obrovskou a ekonomicky neproduktivní armádu. Téměř veškerou práci v zemědělství musely zastat ženy, děti a staré osoby, na významu získávala každá ruka. Pracovní síly pro sezónní práce byly hledány i ve městech mezi školní mládeží: „Co statečná vojska naše plní vzorně své povinnosti v poli, nezůstává obyvatelstvo doma zbylé pozadu. Ženy s dětmi konají těžké práce na polích, aby byl opatřen chléb vezdejší,“ zapsal do kroniky na začátku války řídící učitel jedné malé venkovské školy,⁴²⁸ a měl pravdu. Snažilo se též ministerstvo kultu a vyučování a na základě jeho pokynů i zemské školní rady.⁴²⁹

Ne každou práci ženy nebo děti mohly zvládnout – v mnoha oborech chyběla mechanizace, fyzická síla byla často naprosto nepostradatelná, proto se musely hledat náhradní mužské síly. V úvahu přicházeli zajatci, jejich pracovní síla však byla k hospodářským úkonům využívána překvapivě málo, zřejmě z bezpečnostních důvodů: v polovině roku 1918 byly na území monarchie skoro dva miliony zajatců, ale při žňových a veřejných pracích nebo cukrovarnických kampaních jich pomáhaly řádově jen desítky tisíc.⁴³⁰

Česká zemská školní rada, vycházejíc z pokynů nadřízených míst, na možnost pracovního využití školních dětí myslela hned od začátku. Nejprve bylo třeba věnovat pozornost zemědělství – vždyť válka začala v době žní. Již 2. srpna 1914 vydala ZŠR výnos o přibírání školní mládeže k hospodářským pracím a 8. srpna 1914 další, tentokrát o úlevách v trestních věcech spojených s neúplnou docházkou do školy, 13. srpna 1914 prohlásila přibírání školní mládeže k činnosti obecně užitečné za nezbytné a téhož dne vydala i výnos o zabezpečení prací během žní, v němž byla učitelstvu doporučena „pilná účast ve žňových komisích“.⁴³¹ V prvních dnech války se zapojení dětí a mládeže považovalo za dočasnou dobrovolnou výpomoc, nikdo ještě netušil, jak dlouho bude válka trvat. K pracím v zemědělství byly tehdy vyzývány i děti z měst, které v tomto ohledu neměly většinou žádné zkušenosti. V podstatě to nevadilo – při sklizni nemusí být pomocná síla vysoce kvalifikovaná.

Uplynul rok a bylo zřejmé, že nasazení dětí při zemědělských pracích dočasné ani výjimečné nebude: už v březnu 1915 předjímalo tento stav svým výnosem ministerstvo kultu a vyučování; vyzvalo k osvobození dětí od školní docházky, zavedení polodenního vyučování a k případnému dřívějšímu ukončení školního roku, pokud si taková opatření zemědělství vyžádá. Ministerstvo si bylo vědomo četných úskalí při realizaci tohoto výnosu, proto měli učitelé a úřady dbát, aby „zjištěné ruce jednotlivců nevyužítkovaly nesprávně výnosu a nepoškozovaly tak školní mládež po stránce tělesné, mravní i duševní“. To, že dětská práce v době školního vyučování nebyla – či neměla být – samozřejmostí, doložilo ministerstvo podotknutím: „Odmítá-li se výdělečná práce dětská v době normální [sic!] z důvodů sociálních, zdravotních a mravních, nelze ji zcela zamítnouti v době válečné, kdy třeba s ní počítati právě tak, jako s prací žen, starců a stařen.“⁴³² *Učitelské noviny* proti takovému postoji protestovaly⁴³³ – zbytečně.

Jak je vidět, úřady si uvědomovaly, že využívání dětí jako pracovních sil – při jakýchkoli příležitostech – ovlivní školní docházku, měly s tím ostatně zkušenosti z předválečné doby. Nyní však měly za to, že je namístě vzhledem k okolnostem určitá velkorysost. Jednalo se hlavně o důvody soukromé, když děti pracovaly v rámci domácího hospodářství. Proto školské úřady velmi brzy vydaly pokyny, jaký postoj mají školy v dané otázce zaujmout. Jejich jádrem bylo ustanovení, že učitel může poskytovat úlevu dětem pracujícím na poli a dětem, jejichž otcové nebo bratři jsou v armádě.⁴³⁴ Je patrné, že pro zjednodušení byla rozhodovací kompetence přenesena na učitele, kteří mohli situaci bezprostředně posoudit. Výnosy o úlevách ve školní docházce kvůli zemědělským pracím pak úřady každoročně potvrzovaly. Nebylo zbylí – válka trvala, poměry se nelepšily, muži z armády se nevraceli, ba naopak byli odváděni stále další. U některých bylo zřejmé, že už se nikdy nevrátí.

Ministerstvo kultu a vyučování bralo za složitých válečných okolností v úvahu výchovné i pracovní záležitosti také mimo školní rok; nejdříve to dalo najevo o prvních čistě válečných prázdninách, tedy v roce 1915. Prostřednictvím svých výnosů se snažilo zajistit, aby děti, jejichž otcové v mnoha případech sloužili v armádě, „nezvlčily“

a současně přispěly podle svých sil v hospodářství. Školní mládež měla být o prázdninách náležitě zaměstnána tělesně i duševně a neměla zůstat bez dozoru. Tento úkol dolehl na učitele, z nichž žádný bez zvláštního povolení nesměl v létě 1915 opustit své služební místo.⁴³⁵

Takové zadání se nedalo plnit všude stejně a učitelé v jednotlivých místech si sami nejprve vyjasňovali, jak postupovat. Na venkově měli zřejmě obecně práci jednodušší. Ve venkovském městečku Dašicích na Pardubicku dospěli k následujícím závěrům: „Soustředěná akce dětí při žňové komisi není zde nutná ani možná, poněvadž děti budou většinou pracovati buď s rodiči a sourozenci na vlastních pozemcích, anebo budou s rodiči choditi na práci výdělečnou. [...] O chování dětí při těchto pracích přesvědčovati se bude učitelstvo osobně pochůzkami po polích. [...] Děti nepracující na poli budou vypomáhati rodičům při pracích domácích. O jejich tělesné osvěžení starati se bude učitelstvo cvičeními v tělocvičně: tělocvikem, hrami, zpěvem. Děti školou nepovinné budou opatrovány ve zdejší opatrovně.“⁴³⁶ Z usnesení učitelů je patrné, že nechtěli do rodinných pracovních záležitostí nijak zvlášť zasahovat. Pozornost tak budí hlavně poslední bod, pojednávající o „tělesném osvěžení“ žáků. Je pravděpodobné, že zde učitelům šlo spíše o možnost poskytnout dětem uvolnění po tělesné práci, případně je na chvíli zprostit námahy na polích či jinde.

Otázkou je, nakolik byli v tomto ohledu k dětem vstřícní rodiče. Pomoc dětí, zejména v chudších rodinách, se totiž často stávala nezbytnou. Rodiny mužů odvedených do armády sice dostávaly podporu nebo vyživovací příspěvky, ale ty nemusely stačit, zvláště uvědomíme-li si špatnou dostupnost základních životních potřeb a s ní související zdražování. Především v rodinách bez vlastního hospodářství mohly i docela malé děti představovat významnou pomoc. Při sklizni chodily hledat zapomenuté klásky, dokonce i vydrolený hrách, v lese sbíraly lesní plody a dřevo.⁴³⁷

Údaje o předválečném pracovním nasazení dětí potvrzují, že pracovaly rovněž v průmyslu a v živnostech, tedy v továrnách, řemeslnických dílnách a obchodech.⁴³⁸ Stávající zákony – živnostenský řád a jeho novely – tomu výslovně nebránily: nepovolovaly pouze

zaměstnávat děti mladší 14 let déle než osm hodin denně, pokud jejich práce nepoškozovala zdraví a nepřekážela tělesnému vývoji, nesměla také ohrožovat zákonnou školní povinnost.⁴³⁹ To bylo porušováno zcela veřejně: podle Františka Pražáka pracoval jedenáctiletý chlapec na brněnských jatkách, kde obvykle od devíti do dvanácti hodin v poledne obracel střeva na výrobu uzenin. V pátek a v sobotu vykonával tuto práci již od čtyř hodin ráno. Někdy nespal a k deváté nebo desáté hodině přišel rovnou do školy. Za práci dostával deset korun a jídlo. Na jatkách mluvil s řezníky, naučil se jejich vulgárnímu žargonu a sprosté vtipy či poznámky šířil mezi dětmi.⁴⁴⁰ Takových případů bychom mohli uvést více.

Třebaže se během války legislativa nezměnila, docházelo také k častějšímu zaměstnávání dětí mladších čtrnácti let v továrnách, byť byla dětská pracovní síla nekvalifikovaná a dítě nemohlo podat takový výkon jako dospělý muž či žena. Ovšem mužů se nedostávalo. Jestliže se tedy v různých pramenech nacházejí údaje o „nedospělých“ zaměstnancích – samozřejmě v legálním pracovním poměru –, mohlo jít i o děti mladší 14 let, ať už se jednalo například o muniční továrnu v Bolevci, pobočku Škodových závodů, kde v době známého katastrofálního výbuchu v květnu 1917 pracovalo kolem 2600 lidí, z toho 1700 žen a mladistvých,⁴⁴¹ nebo o Poldi Kladno, o níž byl v roce 1916 natočen dokumentární propagační film *Das Stablwerk der Poldihütte* (Ocelárna Poldiny hutí). Ten zachycuje při pracovního procesu i zaměstnance, kupodivu vedle mužů, v továrně takového druhu s převažující těžkou prací předpokládaných, také ženy a „starší“ či „dospívající děti“, které obráběly hlavice dělostřeleckých granátů.⁴⁴² Zde lze předpokládat, že ve všech případech šlo spíše o „starší mladistvé“, protože zodpovědná práce při přípravě munice by asi mladším dětem svěřena nebyla. Ty byly využívány jinak.

Připomeňme rovněž skutečnost, že pro děti, které již měly osm let školní docházky za sebou a nezapojily se do rodinného hospodářství či neodešly do učení nebo služby, zůstal nástup do zaměstnání, většinou do továrny, často jedinou možností. Proč? Vzhledem k válečným poměrům jejich rodiny potřebovaly každou korunu, aby přežily. Dále: stát tyto pracovní síly, jakkoli ne zcela plnohodnotné, využíval k tomu, aby nahradily muže odvedené do armády. A konečně: tato mládež

mohla jen obtížně získat nějakou kvalifikaci, neboť možnosti odborné přípravy byly za války omezené. V továrnách tyto „děti“ vykonávaly nekvalifikovanou manuální práci, kterou byly schopny zvládnout po zaučení. Bylo totiž nutné zapojit je do pracovního procesu rychle; dalším dokladem toho je skutečnost, že pracovaly často se ženami, jež už sice byly dospělé, ale také sloužily jako náhradní pracovní síly a navíc v technických oborech tehdy tradičně nebyly vzdělávány.

O zaměstnávání dětí a mladistvých vypovídají přímo i nepřímou zprávy živnostenských inspektorů, kteří měli dozírat na dodržování pravidel daných živnostenským řádem. Za rok 1914 bylo pro všech devatenáct teritoriálních inspektorátů v českých zemích hlášeno protizákonné zaměstnání 61 chlapců a 38 děvčat ve věku nižším 14 let.⁴³³ Z hlediska oborového mezi provinivšími se podniky jednoznačně převládaly cihelny, kde děti nosily a obracely cihly při sušení, dále jsou zmiňovány přádelny a tkalcovny, prádelny, tiskárny či pekárny. Vždy je ovšem uvedeno, že se jednalo o pracovní dobu přesahující osm hodin, v některých případech také byla práce nepřiměřená věku dětí či ohrožovala jejich zdraví.⁴⁴⁴ Obdobná zpráva za rok 1918 uvádí 124 chlapců a 20 děvčat mladších 14 let, z toho 136 v továrnách a osm v menších živnostenských závodech, kde pracovali buď déle než osm hodin denně, nebo tu práce „byla na škodu jejich tělesnému vývinu“.⁴⁴⁵

Porovnáme-li výše uvedené údaje, zjistíme, že početní nárůst přestupků v dané oblasti mezi lety 1914 a 1918 v absolutních číslech nebyl příliš vysoký, zřetelně se jen zvýšil podíl továren oproti menším podnikům. Co je však důležité, živnostenští inspektoři zdůrazňovali neměnná hlediska, která při své práci v daném směru uplatňovali: nejvýše osmihodinová pracovní doba a tělesné schopnosti dětí. Z toho vyplývá, že naprosto chybí přehled o počtu dětí mladších 14 let, které byly *legálně* zaměstnány s kratší než osmihodinovou pracovní dobou, nemluvě o nepochybně existujících „únikových strategiích“ zaměstnavatelů, kteří mohli pracující děti při příchodu inspektorů buď skrýt, nebo je předem poučit, co mají vypovídat o pracovní náplni a délce pracovní doby.

Pro úplnost dodejme, že pracovní síly chyběly také v jiných oblastech, mimo jiné ve státních úřadech a dobročinných organizacích.

Tam se měli hlásit zájemci o výpomocné práce a k této službě byli ministerstvem kultu a vyučování vyzýváni i žáci a studenti starší čtrnácti let. V Pardubicích na to reagovalo ředitelství Městské školy dívčí na Starém Městě a uveřejnilo výzvu, aby „žačky obvodu staroměstského i žačky bývalé, jimž poměry dovolují, přihlašovaly se k [...] vykonávání prací v nemocnicích a kancelářích, zvláště vojenských. [...] Z bývalých žaček přihlásilo se 21 slečinek k pracím kancelářským a u Červeného kříže.“ A tytéž žákyně se uplatnily jako pomocnice ve Sběrně naturálních darů v Pardubicích.⁴⁴⁶

Nezbytný výdělek

Dobrovolná, tedy neplacená práce školní mládeže se vyskytovala v českých zemích spíše na začátku války a týkala se často podpory vojenských jednotek mířících na bojiště. Někdy ji organizovala obec, jindy jiné instituce, nejčastěji však škola. Děti například mohly vojákům podávat občerstvení, které zaplatili či poskytli jejich rodiče. V pozdější době již chyběly prostředky i potraviny. Jak dále uvidíme, tato „dobrovolná“ práce se změnila v neplacenou aktivní účast na nejrůznějších sbírkových a sběrových aktivitách.

Během války ovšem stále více nabývala na významu práce výdělečná. Jisté je, že hlavním důvodem, proč mnoho dětí muselo vydělávat, byla neutěšená situace, v níž se nacházely jejich rodiny. Každá ruka, každá koruna se pak hodila k udržování rodinného hospodářství na úrovni, která zaručovala alespoň přežití. Nároky kladené na děti se zvyšovaly.

Zajímavá svědectví v tomto ohledu zanechal učitel František Pražák. Ve škole prováděl mezi dětmi jakýsi průzkum: zadával žákům určitá témata při psaní slohových cvičení, další poznatky získával při rozhovorech s nimi a jiných příležitostech. Zjistil, že děti pracují za mzdy, byť se ve většině případů nejednalo o skutečné zaměstnání, ale o jakýsi přivýdělek. Děti nahrazovaly dospělé, a proto šlo nezřídkou o práce tělesně namáhavé, naprosto nepřiměřené věku žáků obecných či měšťanských škol.

Jednou z možností „námezdní“ práce bylo nošení zavazadel cestujícím na nádraží nebo pomoc s nůšemi s ovocem zelinářkám. Děti, včetně těch mladších čtrnácti let, stavěly v hostincích kuželky, prodávaly zde pohlednice, někdy i své výkresy, roznášely noviny, na trhu

prodávaly vlastnoručně vyrobené hračky (před Vánoce to byly třeba primitivní betlémy).⁴⁴⁷ Spíše zábavně působí „vydělávání“ peněz v rámci rodiny – za nejrůznější sourozenecké úsluhy, vzájemné zastupování při povinném domácím úklidu, čištění bot, nákupy, pomoc příbuzným.⁴⁴⁸ Tak děti získávaly peníze pro vlastní potřebu.

Města nabízela obecně více příležitostí k výdělku, děti k němu navíc nutil stále se prohlubující nedostatek základních životních potřeb i jejich vzrůstající cena. Učitelé a školské úřady tento způsob získávání prostředků příliš neschvalovali, argumentovali nebezpečím sklouznutí na „šikmou plochu“.⁴⁴⁹ Na druhou stranu byly děti, ledva začaly číst, přesvědčovány o správnosti výdělečných aktivit: ve válečném slabikáři se mohly seznámit s příběhem malého chlapce-vrstevníka slabikantů, který přišel žádat do továrny o práci. Vedoucímu inženýrovi vysvětlil, že otec narukoval a teď jsou doma „čtyři: maminka, dvě sestry a já. Já jsem teď jediný mužský doma. Tak bych pěkně prosil, abyste mě vzali do továrny. Já teď musím všechny živit.“ Inženýr skutečně chlapce přijal za poslíčka s platem sedm korun týdně.⁴⁵⁰ Zjevně tím porušil živnostenský zákon, ale na to se prvňáčci asi neptali...

Když se koncem jara 1917 opět sešla říšská rada, pokračovala mimo jiné v debatě o pracovním zákonodárství – zákony o práci dětí a mladistvých byly patrně schváleny, předválečné úsilí snad završeno. Podle údajů časopisu *Naše doba* zákon zakazoval veškerou práci dětí do čtrnácti let, pokud nesouvisela s výchovou nebo výukou, bez ohledu na to, zda je placená či nikoli, vykonávaná pro rodiče nebo pro cizího zaměstnavatele. V živnostech nesměly ani děti starší čtrnácti let pracovat mezi dvacátou hodinou večerní a sedmou ranní, nesměly pracovat o nedělích a svátcích. Zakázanou měly práci u strojů a všude tam, kde hrozilo nebezpečí úrazu. Pokud jde o práci v zemědělství, tam nedošlo k výraznější změně – pracovat zde smělo dítě starší dvanácti let. Také pracovní doba byla v zemědělství „klouzavá“: v létě se mohlo začínat i v pět hodin ráno.⁴⁵¹ Agrární lobby byla zjevně dostatečně silná.

Sběry, sbírky, ruční práce

Před válkou se upřesnily kategorizace volného času a představy o jeho vyplnění. I u vysloveně chudých dětí lze mluvit o volnočasových

aktivitách věnovaných většinou časově a finančně nenáročným hrám, včetně kolektivních, četbě, tělovýchově... Zámožnější děti hrály na hudební nástroj, učily se zpívat, kreslit, věnovaly se jiným „múžickým“ rozptýlením. Řada dětí chodila cvičit do Sokola, případně do DTJ nebo Orla. Válka některé z těchto možností omezila, nicméně i po rozpuštění České obce sokolské a Svazu slovanského sokolstva v listopadu 1915 zůstaly sokolské jednoty činné, čímž byly možnosti užitečného rozptýlení zachovány. Omezeny byly organizované aktivity ve veřejných místnostech; zde neblaze zapůsobil jejich zábor k ubytovacím účelům či – pokud se k ubytování nehodily – nedostatek otopu.

Zábavu nahradila práce – všechny děti byly vyzývány, aby čas trávený mimo školu věnovaly užitečné činnosti, mimo jiné pěstování zeleniny; ani kousek země neměl zůstat nezužitkován. Vyzývala k tomu zemská školní rada, která dala přeložit návodný leták *Vermebrter Gemüseanbau in der Kriegszeit*, sepsaný vídeňskou k. k. Gartenbau-Gesellschaft, a v počtu pěti set exemplářů jej nechala rozeslat do škol. Leták přibližoval technologii pěstování nejužitečnější a pěstitel-sky nenáročné zeleniny: salátu, kedluben, ředkviček a květáku. Odpovědnost za zdar akce byla přenesena na učitele.⁴⁵² „Zahrádkářství“ se setkala s úspěchem. Protože toto amatérské zelinářství (stejně jako pracně vydobývanou úrodu polí a sadů) ohrožovali chrousti a ponravy, přispěchal znovu místodržící s oběžníkem nařizujícím sběr podobné havěti. Prostřednictvím ZŠR byl v březnu 1915 rozeslán do škol.⁴⁵³ Dětem bylo vysvětleno, že jim prázdniny slouží k tomu, aby nahradily to, co „dříve s jistotou řídila ruka otcova nebo hbité paže bratrovy“, ale dnes „obstarati musí unavené rámě matčino, nejvýš za podpory dědovy“.⁴⁵⁴ Venkovské děti mohly zúročit znalosti, jichž nabyly přirozenou cestou, zcela běžnou pomocí rodičům; dětem městským radily dětské časopisy a literatura.⁴⁵⁵ Zahálet, či dokonce užívat prázdnin k odpočinku byla v dobovém diskursu ostuda, os-tentativní projevení nevděku k těm, kteří „nasazují s krajní obětavostí a strádáním životy své na obranu vlasti...“⁴⁵⁶ Na pracovní úsilí dětí apelovaly školní úřady, ale nejen to, někteří učitelé vesnických škol byli natolik iniciativní, že pomoc dětí nadřízenému školnímu orgánu sami navrhovali.⁴⁵⁷

Další povinností škol, učitelů i žáků, bylo podílet se na nej-různějších sběrných či sbírkových akcích, které opět často probíhaly na úkor vlastního vyučování. Předmětem sběrné činnosti byl neuvěřitelně různorodý materiál. Snad lze konstatovat, že postupem doby se sbíralo snad všechno (například výnosem ZŠR z 13. srpna 1915 byl nařízen sběr knoflíků, který měl zachránit rakouské koželuhy, trpící nedostatkem činidla, jež se v důsledku válečných událostí přestalo dovážet⁴⁵⁸), a vše bylo zdůvodňováno potřebami válečného hospodářství, zavidlostí nepřátel a vlasteneckou povinností. Pracovní nasazení dětí tedy probíhalo v kontextu ekonomické nezbytnosti, ale i patriotické výchovy.

Na obranu vlasti se sbíraly kovy.⁴⁵⁹ Výnosem z 23. července 1915 zemská školní rada vyzývala naléhavě ke sběru mědi: „Netušené požadavky, které činí nynější bezpříkladný boj skoro rok trvající na vojenskou správu ohledně výroby střeliva, vyvolaly nutnost, aby již nyní opatřen byl přesný přehled o všech měděných součástkách (věcích), jež jsou na státních učelištích a nejsou nevyhnutelně nutné pro udržení vyučování a jež by mohla vojenská správa v daném případě za rekvisiční cenu zakoupiti...“⁴⁶⁰ Podobná nařízení se několikrát opakovala a už se netýkala jen mědi – brzy došlo také na další kovy.

Za své braly zvony na kostelních věžích i školní zvonky, kovové součástky z drahých školních pomůcek, pokud byly z mědi, mosazi, niklu, olova či hliníku,⁴⁶¹ svícny, kliky, měděné pánve, hmoždíře. U dětí nepadaly tyto výzvy na příliš úrodnou půdu: v dubnu 1915 shromáždili například žáci české školy v Josefově celkem 179 kg, žáci německé školy (byli v menším počtu, do české školy a opatrovny bylo zapsáno skoro 600 dětí, do německé školy s opatrovnou kolem 170 dětí) 33 kg barevných kovů.⁴⁶² Takový výkon je – vzhledem k hmotnosti sbírané materie – vcelku podprůměrný. Je ovšem možné, že v odnášení kovových kuchyňských potřeb bránily svým potomkům matky – porcelánová či kameninová náhrada mosazných moždířů nebyla patrně považována za rovnocennou.

V roce 1916 byl vydán leták *Škola ve službách válečné pomocné akce „zlato za železo“*: podle vzoru Německa, kde už taková akce probíhala, byli občané vyzváni ke sběru zlata. Zdůvodnění vyznívalo ve výnosech okresních hejtmanství poněkud naivně: „V domácnostech

mnohých rodin nacházejí se zlaté a stříbrné věci (skvosty nebo jiné předměty), kterých se buď nepoužívá, aneb kterých lze se vzdát bez citelné oběti. Z vlastenectví a smyslu pro obecné dobro rozhodli se již mnozí majitelé přenechat bezplatně takové předměty válečné pomocné akci za heslem ‚Zlato dal jsem za železo‘. Poněvadž však mnohé osoby nejsou sto (sic!) nebo ochotny odevzdati tyto cenné předměty bezplatně, doporučuje se odevzdati takové předměty úřadům výměnným za platidla korunové měny, při čemž docílí za zboží to vyšší ceny než před válkou nebo po válce. Kovů těch použije se k sesílení kovového pokladu našeho mincovnictví, anebo zaplatí se cizozemské suroviny...“⁴⁶³ Jak se úřady mohly domnívat, že lidé se vzdají předmětů z drahých kovů, o nichž se obecně vědělo, že si svoji cenu udržují, zvláště za těžkých válečných poměrů, kdy měna podléhá inflaci mnohem rychleji než za běžných okolností? Mohl vůbec někdo myslet vážně tvrzení, že cena drahých kovů bude v onom roce 1916 výhodnější než po válce?

Pomoci měly děti. Do škol přišel metodický návod, jak sběr organizovat ve škole – každý žák obdržel vytištěný leták *Zlato pro vlast*. Děti se měly obracet na rodiče se žádostí o věnování předmětů z drahých kovů na válečné potřeby; pokud samy nějaký malý šperk ze zlata vlastnily, měly ho obětovat své rakouské vlasti a prokázat tak své hrdinství. Odměnou za zlato byly železné prsteny; pokud někdo odevzdal zlato v hrubé váze aspoň 5 g nebo zlaté mince, obdržel mimo prstenu „umělecky provedený pamětní list“.⁴⁶⁴ Výzvy využila redakce dětského časopisu *Rajská zahrada* k věcnému učení a k propagaci Německa coby spojence Rakouska-Uherska: na jedné straně seznámil český autor děti s technologií, dějinami výroby železa a jeho produkcí v českých zemích, na druhé straně zdůraznil veliký objem výroby železa ve spojeneckém státě, z kterého je zřejmé, „jak průmyslově vyspělým skutečně jest Německo...“⁴⁶⁵

Ať už byl či nebyl tento „vlastenecký sběr kovů“ úspěšný, ministr války ho za úspěšný považoval a učitelům i dětem poslal děkovnou adresu – spolupodepsal ji také ministr obrany. Dětem oba státníci poděkovali ještě zvláštními pamětními listy v jednotlivých zemských jazycích, v nichž označili pomoc malých sběratelů za rovnocennou hrdinství, které prokazují jejich otcové a bratři, stojící v poli proti

nepříteli.⁴⁶⁶ Zneužívání dětské důvěry, touhy po pochvale a snahy prospět se projevilo i při sbírce vlny a předmětů z kaučuku, uspořádané v celé říši koncem září a začátkem října 1915, kdy děti obětovaly hračky – míče a panenky.⁴⁶⁷

Pravda je, že se děti mohly do všech těchto aktivit zapojit s pocitem, že jsou prospěšné nejen své vlasti, jak jim bylo připomínáno ve škole, ale že něco dělají také pro své otce či jiné příbuzné, kteří bojovali na frontách. Rovněž této skutečnosti úřady využívaly k citovému nátlaku. Koncem září 1916 ministerstvo války sdělilo, že „sbírání listí ostružinového poskytlo letošního roku jen nepatrného výsledku, a tudíž že zásobování armády čajem v zimě jeví se ohroženým. Proto znovu se vybízí obyvatelstvo, zvláště školní mládež, aby hned bylo se sbíráním započato, aby se nasbíralo co možno největší množství listí toho. Ministerstvo války, aby podporovalo činnost sběrací, zamýšlí poskytovat odměnu 8 K za q suchého listí.“⁴⁶⁸ Na malé sběrače tak byla přenášena odpovědnost za to, zda se vojáci budou mít ve studených zákopech čím zahřát. Nabízená odměna byla směšně nízká.

Zahřát se chtěli i lidé v zázemí, ale protože „nepřátelé“, prý aby rakouský lid vyhladověli, znemožnili dovoz čaje, bylo ho třeba nahradit „plodem domácím“ a ten sbírat jak pro frontu, tak pro civilní spotřebu.⁴⁶⁹ Děti tedy vedle ostružinového listí sbíraly lipový květ, mařinku, bedrník, jahodové a borůvkové listí, dále kaštiny, žaludy, bukvice, plody lip a javorů, duběnky, houby, jitrocel, dýňová, melounová, okurková a slunečnicová semena, kosti (potřebné mimo jiné jako surovina k výrobě umělých hnojiv). Sbíraly také staré hadry, starý papír či noviny (využitelné jako náhradní surovina k nejrůznějším účelům, například se z nich zhotovovaly vložky do bot).⁴⁷⁰ Bavlnu, kterou nebylo možné dovézt, nahradilo kopřivové vlákno – kopřivy opět „s chuť“ sbíraly hlavně děti, „u potoků, zdí, polí, v zahradách, lesích a na různých jiných místech“, aby tak překazily „základné úmysly nepřátel“, jak jim možná učitel při výuce mateřštiny diktoval z neodolatelné sbírky válečných diktátů.⁴⁷¹ Sběr kopřiv byl natolik masivní, že na některých místech byly úplně vyhubeny a několik let tam nerostly.⁴⁷²

Kromě sběru nejrůznějšího materiálu se školy angažovaly také ve válečných půjčkách – první výzvu k upisování vydalo ve „jménu společného zájmu všech příslušníků státu“ české místodržitelství už

14. listopadu 1914. Učitelům národních a středních škol připadl podle výnosu ZŠR „vysoce vlastenecký úkol působiti při upisování druhé a třetí válečné půjčky“.⁴⁷³ Počítalo se s pomocí dětí, které měly o peníze požádat rodiče, či přesněji řečeno udřené matky; stejně bylo postupováno při sbírkách ve prospěch Červeného kříže. Do omrzení byly tahány peníze z beztak prázdných kapes rodičů, na něž měly děti – podle představ úřadů – útočit žádostmi o prostředky na koupi emočně vypjatých pohlednic, odznaků, kokard, medailonů, losů, které byly ve velkém množství vydávány nejrůznějšími institucemi i privátními podnikavci ve prospěch vojáků, vdov a sirotků. K jejich zakoupení byly děti nabádány nejen učители, ale také dětským tiskem.

Inspiraci, jak posílit sbírkovou činnost a zatraktivnit její formy, hledaly úřady i u budoucího nepřítele – Spojených států amerických. V únoru 1915 ministerstvo kultu a vyučování poukázalo na snahu významných osobností v USA získat školní děti pro činnost Červeného kříže. Postup byl jednoduchý: děti si měly jeden den v měsíci odepřít nějakou drobnost a obnos takto ušetřený položit „na oltář lásky k lidstvu“. Bylo by zajímavé zjistit, jaké výše dosáhl celkový příspěvek získaný od dětí v monarchii nebo i v jednotlivých zemích. Na nejnižší úrovni se scházely jen velmi malé částky. Například v Dašicích se vybíralo každý měsíc od dubna do července 1915, tedy čtyřikrát. Celková vybraná částka, zasláná odštěpnému spolku Červeného kříže v Holicích, činila pouhých 29,31 K. Dašické školy v té době navštěvovalo 439 dětí (278 školu obecnou, 85 chlapeckou měšťanku a 76 dívčí měšťanku, všechny se hlásily k české národnosti).⁴⁷⁴ To znamená, že měsíční příspěvek činil průměrně necelých 7 korun a 33 haléře, průměrný příspěvek na každé dítě za celé čtyři měsíce dosáhl necelých 7 haléřů! Co všechno zde hrálo úlohu? Skutečnost, že děti žily spíše ve světě naturalíí a s penězi nepřišly moc do styku, tudíž jim zřejmě příspěvky přidělovali rodiče? Převážně rodiče, kteří museli za tíživých válečných podmínek v dlaní několikrát obracet každou drobnou minci? Čeští rodiče, kteří nehořeli touhou podporovat rakouské válečné úsilí, jakkoli prostřednictvím chvályhodné činnosti Červeného kříže? A sbírka stíhala sbírku – nebylo možné vyhovět všem.

Další možností, jak získat peníze pomocí dětí měla být válečná hádanka *Sezam*. Koncem března 1916 bylo prostřednictvím okresních

školních rad oznámeno, že ji bude prodávat zemská válečná pomocná úřadovna a že úspěšné luštitelé čeká odměna 2300 K. Na tehdejší dobu se jednalo o vysoký obnos. Podobu samotné hádanky neznáme, ale víme, že se prodávala po koruně a že při jejím rozšiřování úřady poněkud tápaly, protože i do čistě českých okresů byla posílána v německé verzi.⁴⁷⁵ Nebo snad šlo o způsob, jak děti cvičit v německém myšlení?

S výraznějšími úspěchy se setkala dětská rukodělná činnost, do níž se školy zapojily hned v prvním roce války. V listopadu 1914 nařídila zemská školní rada vyrábět zimní oděvní součástky pro vojáky na bojišti v rámci výuky ženským ručním pracím. Potřebný materiál měli obstarat rodiče či dobročinné organizace, návod k pletení připojila sama zemská školní rada. Tuto aktivitu úředně stvrdil její výnos z 26. září 1915 (č. 58 029), podle kterého měl být od 1. ledna následujícího roku zvýšen počet hodin vyučování ženským pracím u dívek šestého až osmého ročníku ze tří na čtyři hodiny týdně – záleželo na vedení školy, zda se tak stalo na úkor jiného předmětu, nebo volného času dívek. K 20. březnu 1916 se akce účastnilo celkem 275 škol, které zpracovaly 1285,88 kg vlny, z níž vyhotovily 2351 párů nákolenic a 2758 párů nátepníčků. Žákyně pražských škol (zpráva zjevně zahrnuje i studentky dívčího lycea a učitelského ústavu) nadto ušily 899 kusů košil a 429 spodků.⁴⁷⁶ V Dašicích vyrobily ve školním roce 1914–1915 dívky od třetí třídy výše 17 košil, 3 spodky, 5 párů punčoch, 3 páry onucí, 30 kuklí, 34 chránítka na uši, 12 párů rukavic, 9 párů nápěstnic, 34 páry nátepníčků, 45 kapesníků, 1600 párů papírových podešvic a 10,5 kg cupaniny,⁴⁷⁷ používané pro další výrobu zdravotnického materiálu. Ta se připravovala patrně všude: už od podzimu 1914 zhotovovaly žákyně v Soběnově na Českokrumlovsku při odpoledním vyučování třikrát týdně cupaninu.⁴⁷⁸ Pro raněné vojáky v nemocnicích zase děti v pardubických školách vyráběly lýkové trepyky vyložené flanelem.⁴⁷⁹ Materiál byl většinou opatřen z darů, například obchodníků textilem, nebo zakoupen z peněz věnovaných veřejností. Dívky se mohly zapojit svými rukodělnými pracemi také do charitativní činnosti a uplést či uháčkovat oblečení pro chudé děti.⁴⁸⁰ Konaly se rovněž sbírky prádla a dalších oděvních součástek, případně potravin a peněz pro místní vojenské lazarety.

Zvlášť pilné děti byly chváleny – pracovité žákyně královéhradeckých škol, které vyráběly oděvní součásti „pro vojsko v poli 18. pěšího pluku hradeckého“, k nimž přiložily „čokoládu, doutníky, cigarety, sirky, mýdlo, ručníky, kapesníky, tužky, pohlední lístky“, pochválilo písemně samo velitelství pluku.⁴⁸¹ Takové pochvaly povzbudily i některé okresní školní rady, které přikázaly věnovat válečným účelům všechny hodiny ženských ručních prací a svolily, aby žáci pracovali pro armádu i mimo vyučování – za tím účelem se mělo omezit zadávání domácích úkolů.⁴⁸² Méně oficiální slova uznání pak školáci opakovaně slyšeli při hodinách českého jazyka v diktátu, jehož cílem bylo procvičení druhého pádu množného čísla: „Žáci a žákyně rakouských [sic!] zemí uctili hrdinnost chrabrých bojovníků svou obětavostí. Ve prospěch statečných vojínů vytvořily pilné ruce dívčí tisíce částí oděvu a prádla. Chlapci provedli vlasteneckou sbírku kovů. Pro hrdinné obránce vlasti, vzdálené rodinných krbů, zaslala školní mládež v době vánočních svátků mnoho darů do lazaretů a zákopů. I jinak ještě prospívala platně k dosažení válečných úkolů.“⁴⁸³

Dětské výrobky a výsledky sběru a sbírek byly odevzdávány válečným sběrnám umístěným ve větších městech, na vyšších úrovních Pomocnému válečnému výboru v Praze či ve Vídni.

Ne všechny děti na výzvu pomoci vlasti slyšely: „Škola⁴⁸⁴ je zaměstnána válkou,“ reptal Káňa. „Sbírají se kovy, ze starých kalikových odpadů cupujeme materiál pro polní lazarety, ve školní kapli bývá modlení za vítězství a císaře pána. V čítankách máme povídky o udatenství rakousko-uherských vojáků a o obětavosti všech poddaných, kteří se předhánějí v ochotě pomoci své milované monarchii.“⁴⁸⁵ A o něco starší Jarmila Glazarová si poznamenala do deníku: „Ano, jsou u nás vzbouření, není co jíst! A téměř denně přicházejí oběžníky: ‚Dejte průchod vlasteneckému citu, upisujte na IV. válečnou půjčku!‘, nebo: ‚Přinášejte klenoty, peří, peníze na pomocný válečný úřad!‘ Jenže naše *rusofilské city* [zvýraznila ML] jsou daleky upisování, takže jsme na oltář širší vlasti položily 4 K na stavbu ponorky; a je nás 306! Inu, my jsme mládež!“⁴⁸⁶

Je zjevné, že všechny sběrné a sbírkové akce probíhaly často na úkor vyučování. Ke zkracování a rušení výuky docházelo také přidělováním učitelů k vykonávání čtených se školou nespojitých úkolů, jako

byly soupisy válečných půjček, organizace sběru nejrůznějších materiálů i polních prací, účast v různých komisích. To mělo i další neblahý důsledek: učitel jako *spiritus agens* těchto mezi lidem nenáviděných opatření ztrácel svou někdejší popularitu, ba mohl být nazírán jako nepřátelská, s úřední mocí sprážená osoba. Vyskytly se ovšem případy, kdy se učitelé vědomým nedodržením příkazů snažili lidem pomoci.⁴⁸⁷

V dobových pramenech, zejména školních kronikách, lze nalézt časté stesky učitelů na vliv válečných poměrů na žáky. Nejenže se prodlužovala doba, již děti trávily bez otcovské autority, ale potravin bylo stále méně a získat je stálo čím dál větší úsilí. Ředitel měšťanských škol na Novém Městě v Pardubicích při zhodnocení školního roku 1917–1918 do kroniky napsal: „Návštěva školní, mravy a pilnost žactva valně v uplynulém roce poklesly. Příčinou toho bylo jednak shánění životních potřeb, které zavinilo, že žáci i v době vyučování ve frontách před prodejny potravin čekati museli, nedostatek domácího dozoru, který mnohé žáky i ke krádežím svedl [...], jednak všeobecná podvýživa, která podlomila duševní činnost veliké části žactva a zavinila četné případy nebezpečných nemocí, hlavně tuberkulosity.“⁴⁸⁸ Podobně si stýskal i řídící učitel venkovské školy v Ústíně u Oloouce, jenž poukázal na skutečnost, že některé děti se „pod rouškou polní práce“ toulají po polích a zahradách, rostou z nich „individua nebezpečná majetku lidskému“.⁴⁸⁹ Na tato „individua“ společnost paradoxně myslela víc než na děti, které svým chováním nebudily pohoršení – zákonná i dobrovolná sociální péče cílila především na děti „na okraji“.